

Sosyal Bilimler Dergisi • Cilt 8–Sayı 15 • Haziran 2018

DEVLETTE BİRLİĞİ SAĞLAMA ÖRNEĞİ ÖMER B. ABDÜLAZİZ/ Omar İbn Abd Al-Aziz As A
Unifying Figure in State

Ömer CİDE

Dr. Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, e-posta: omercide@kilis.edu.tr
Orcid: 0000-0002-4679-7161

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article types
Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Received
30 Nisan 2018 / 30 April 2018

Kabul Tarihi / Accepted
30 Nisan 2018 / 30 April 2018

Yayın Tarihi / Published
Haziran / June 2018

Yayın Sezonu / Pub Date Season
Haziran / June

Atıf/Cite as

Cide, Ö, (2018) Devlette Birliği Sağlama Örneği Ömer b. Abdülaziz/ Omar İbn Abd Al-Aziz As A
Unifying Figure in State, Sosyal Bilimler Dergisi, 8 (1), 56-74

Bu makale en az iki hakem tarafından incelenmiştir.

Rights reserved.
For Permissions
sbedergi@kilis.edu.tr

DEVLETTE BİRLİĞİ SAĞLAMA ÖRNEĞİ ÖMER B. ABDÜLAZİZ¹

Omar İbn Abd Al-Aziz As A Unifying Figure in State

ÖZ

Bu makalenin amacı Ömer b. Abdülaziz'in muhalif gruplar ile olan münasebetini incelemektir. Onun hangi davranışlarının diğer Emevî yöneticilerinden farklı olduğunu tespit ettikten sonra bu davranışların devletin birliğini sağlamada nasıl bir etki gösterdiğini ortaya çıkarmaktır. Emeviler döneminde uygulanan politikalardan dolayı memnun olmayan kitlelerin varlığı tarihi bir vakıadır. Bir gruplandırma yaparsak bunlar, Hz. Ali taraftarları, Hariciler ve Mevâli'dir. Hz. Ali taraftarlarının muhalefeti, Hz. Ali ile Muaviye arasında meydana gelen hilafet mücadeleye başlamıştır. Ancak Haşimi-Emevi çekişmesinin kökeni daha eski dönemlere kadar gitmektedir. Muaviye iktidara gelince hutbelerde Hz. Ali'ye lanet okutmuş ve zaman zaman onun taraftarlarını cezalandırmıştır. Oğlu Yezid döneminde meydana gelen Kербela olayı Hz. Ali taraftarlarının Emevi Devleti'ne karşı olan kinini en üst düzeye çıkarmıştır. Bu durum Ömer b. Abdülaziz dönemi hariç Emevi tarihi boyunca devam etmiştir. O, Hz. Ali'ye hutbelerde okunan laneti kaldırmıştır. Ayrıca Hz. Ali'nin taraftarlarına yönelik uygulanan maddi imkânlardan mahrum ederek cezalandırma yöntemine son vermiştir.

Memnun olmayan diğer bir kitle ise Hariciler'dir. Kendileri gibi düşünmeyenleri kâfirlikle suçlayan Hariciler, Ömer b. Abdülaziz döneminde muhalefetlerini en asgari düzeye çekmişlerdir. Çünkü Hariciler ile diyalog yolunu açmış ve onları birçok konuda ikna etmiştir.

Son muhalif grup ise Mevâli'dir. Arap olmayan Müslümanlardır ki, Emevi Devleti'nde ikinci sınıf muamelesi görmüşlerdir. Müslüman olmalarına rağmen gayrimüslimlerden alınan cizye vergisini vermek zorunda bırakılmışlardır. Ömer b. Abdülaziz, Mevâli'den alınan cizye vergisini kaldırmış ve onları Müslüman Arapların yararlandığı bütün haklardan yararlandırmıştır.

---

¹ 23-24 Kasım 2017 tarihinde yapılan ASSAM Uluslararası İslam Birliği Sempozyumunda sunulan ve özeti yayınlanan bildiri geliştirilerek makale hâline getirilmiştir.

Ömer b. Abdülaziz kısa bir sürede muhalif grupların gönlünü kazanmış ve onları isyan etmekten vaz geçirmiştir. Bütün bu uygulamalar toplumsal uzlaş ve barışı getirmiştir.

Anahtar Kelimeler: *Ömer b. Abdülaziz, Birlik, Muhalefet.*

ABSTRACT

In the present study, the relationship of Omar ibn Abd al-Aziz with oppositional groups were examined. After beginning with his behaviors different from other Umayyad leaders, the influence of those behaviors on unity of state were discussed. The existence of communities dissatisfied with the policies imposed during the Umayyad period is a historical fact. Those groups were The Caliph Ali supporters, Khârijites and Mawali (non–Arab Muslims). The caliphate began with the struggle because of the opposition of Ali supporters, the Caliph Ali and Muawiya but the origins of the Hashemite-Umayyad controversy go back to earlier times. When Mu'awiyah was in power, he has cursed Caliph Ali in his speech and punished Hz. Ali supporters from time to time.

The event of Karbala, which took place during the reign of his son Yazid raises the anger of Caliph Ali supporters to the highest level against the Umayyad State. This situation continued throughout the Umayyad history except Omar ibn Abd al-Aziz period. He has removed the curse for Ali on sermon. He also ended the punishment for Ali's supporters by removing the limitataion of their economical situations.

Another group that was not satisfied was Khârijites who blamed people who do not think like themselves, as unbelievers reduced their opposition to the minimum level during the period of Omar ibn Abd al-Aziz because he has opened the way of dialogue with the Khârijites and has convinced them in many ways.

The last opposition group was Mawali (non–Arab Muslims). They were considered as second- class in the Umayyad State. Despite being Muslims, they were forced to give out the jizya tax like non-Muslims. Omar ibn Abd al-Aziz has abolished the jizya tax from Mawali and made them benefit from all the rights that the Muslim Arabs used.

Omar ibn Abd al-Aziz has provided the satisfaction of opposition groups in a short time and changed their idea about rebelling. All these practices have brought social consensus and peace.

Keywords: *Omar ibn Abd al-Aziz, Unity, Opposition*

GİRİŞ

Hız. Muhammed, Mekke'de dünyaya gelmiştir. Ancak çocukluk döneminin bir kısmını Mekke'nin dışında geçirmiştir (İbn İshak, 97). İçinde yaşamış olduğu Mekke'deki toplumun dinî inancı şirk olarak tarif edilen ve Allah'a inanmakla birlikte putları da Allah'a yaklaşıtııcı varlıklar olarak gören bir anlayıştı (Zümer 39/3). Sosyal yapıda ise en belirleyici unsur kabileciliği (Apak, 2016, Asabiyet, 43).

İnsanların itibarı kabilelerinin itibarına bağılıydı. Böyle bir ortamda Peygamber olarak gönderilen Hız. Muhammed şirk inancıyla mücadeleye etmeye başlamıştır. Her ne kadar kabilecilik gereğı akrabaları onu korumuşsa da getirmiş olduğu din kan bağına dayalı bir sistem değildi (Cabirî, 2001, 73). Müşrikler ile yaptığı mücadele çıkmaza girince Hız. Muhammed, İslamiyet'i yaymak ve kendisini himaye edecek yer arayışına girmiştir. Yesrib ehlinin kendisini şehirlerine davet etmesiyle İslam dininin yayılması için yeni bir merhale başlamıştır. Yeni dinin değerlerinin geçerli olduğu bir devlet ortaya çıkmıştı. Üstünlüğün takvada olduğunu (Hucurat 49/13) belirten bu inanç, bütün inananların kardeş olduğunu ilan etmiştir (Hucurat 49/10). Artık kabilenin yerini akide almış bulunmaktaydı. İnsanlar kabilelerinin gücüne değil, dinî alanda yaptıklarına göre itibar görmeye başlamıştır. Bu anlayışın finali ise Veda Hutbesiyle yapıldı. Câhiliye adetlerinin hepsi ayaklar altına alınmış oldu. Kur'an'da İslâm dininin tamamlandığı beyan edilmiştir (Maide 5/3).

Hız. Muhammed vefat ettikten sonra devletin başına halife olarak Hız. Ebu Bekir geçti. Hilafet beklentisi içinde olan Haşimoğulları'nın itirazı dışında Müslümanlar kendi içlerinde ciddi bir sorunla karşılaşmadılar. Onun döneminde meydan gelen ridde/irtidat (Dinden dönme) hareketleri bastırılmış ve yeniden Arabistan Yarımadasında hâkimiyet sağlanmıştır. Onun döneminde fetihler başlamış, Sasani ve Bizans'a karşı zaferler kazanılmıştır. Vefat edeceğini anlayınca yerine Hız. Ömer'in geçmesini tavsiye etmiştir (İbn Sa'd, III, 184). O, yaklaşık on yıl hilafet makamında kalmıştır. Bu süre zarfında devlet dokusunu zedeleyecek herhangi ciddi bir sorun ile karşılaşmamışlardır. Bu dönemin sorunsuz geçmesindeki en büyük pay Hız. Ömer'in uygulamış olduğu siyasetle yakından alakalı olmalıdır.

Hız. Ömer sukaste uğrayıp ağır yaralanınca kendisine oğlunu yerine halife tayin edilmesi istenmişti. Ancak Hız. Ömer bunu kabul etmeyerek şayet hayatta olsalardı, Ebu Ubeyde'yi veya Ebû Huzeyfe'nin azatlısı Sâlim'i halife tayin edeceğini belirtmiştir (Taberî, IV, 227, İbn Esir, II, 459). Bununla beraber içlerinde birini halife seçmek üzere altı kişilik bir heyet tayin etmiştir. Oğlu Abdullah'ı da seçilmemek kaydıyla heyete dâhil etmiştir (Taberî, IV, 228, Yakubî, I, 174). Hız. Ömer'in en fazla endişe ettiği şey kavmiyetçiliğin yeniden canlanması ihtimaliydi. Bunun için halife adaylarını çağırış ve onlara şöyle nasihatte bulunmuştu: *“Ey Ali! Eğer bu işi yükleneyecek olursan, aman Haşimoğulları'nı insanların başına getirmekten sakın.”* Hız. Osman'a: *“Ey Osman! Şayet sen Müslümanların bu işlerini yükleneyecek olursan sakın Ebu Muaytoğulları'nı insanların başına musallat etme”* demiştir. Sonra Sa'd'a dönmüş: *“Ey Sa'd! Eğer Müslümanların işlerini sen yükleneyecek olursan, kendi akrabalarını insanların başına geçirme”* (İbn Esir, II, 448). Görünüşte hilafet seçimi Hız. Ali ile Hız. Osman arasında bir yarışa dönüşmüştü de gerçekte Haşimî-Emevî çekişmesine sahne olmuştur. Hilafet yarışı Hız. Osman'ın seçilmesiyle sonuçlanmakla birlikte eskiye dayanan çekişmenin yeniden gün yüzüne çıkmasına sebep olmuştur (Demircan, 2016, Siyer, 129).

Hız. Osman yumuşak huylu ve akrabalarına düşkün bir insandı (Fayda 2014, 352). Bunun neticesi olacak ki kısa bir süre içerisinde daha önce atanan bürokratları değiştirmeye başlamış, devletin önemli görevlerine kendi akrabalarını getirmiştir (Yakubî, II, 192). Ayrıca devlet hazinesinden akrabalarına ciddi miktarda yardımda bulunmuş (Yakubî, II, 195) ve bu durum Ümeyyeoğularının devleti kendilerine ait aygıt olarak görmelerine sebep olmuştur (Fayda, 355). Hız. Osman'ın icraatları ciddi tartışmaların yaşanmasına sebep olmuştur. Kendisini uyaran sâhâbiler olduysa da uyarıların çok da etkili olmadığı anlaşılmaktadır. Hız. Osman'ın icraatlarından rahatsız olan Medineliler ona sadece sözlü muhalefette bulunup (Yakubî, II, 201) bunu fiili merhaleye taşımadılar. Ancak diğer bölgeler için aynı şeyleri söylemek mümkün gözükmemektedir. Nitekim Mısır, Kûfe ve Basra'dan gelen isyancılar halifeyi şehit ettiler. Bu olay *“Fitnetü'l-Kübra”* olarak adlandırıldı (Bknz. Taha Husayn, Fitnetü'l-Kübra). İslam dünyasında iç çatışmaları tetikleyen bu olaydan sonra Müslümanlar kendi aralarında savaşmaya başlamışlardır. İsyancı gruplar, Hız. Ali'yi zorla

başa geçirdikten sonra onunla birlikte Hz. Osman'ın kanın talep eden gruplar ile mücadele ettiler (Taberî, IV, 434).

Hz. Ali, önce Hz. Aişe, Talha b. Ubeydullah ve Zübeyr b. Avvam'ın başını çektiği grup ile Cemel Savaşını yapmak zorunda kalmıştır. Bu savaş Hz. Ali'nin zaferiyle sonuçlanmış (Taberî, IV, 539, İbn Esir, III, 140) ancak Müslümanların kılıcıyla binlerce Müslüman ölmüştür. Daha sonra Hz. Ali, Muaviye'nin önderliğindeki muhalifleri kontrol altına almak için harekete geçti. İki taraf arasında yapılan müzakerelerde bir sonuç çıkmayınca iki taraf Sıffin'de karşı karşıya geldi. Söz konusu savaş, Hz. Ali'nin lehine sonuçlanacakken karşı taraf konuyu Kur'an ve Sünnet'te götürme fikrini ortaya atmıştır. Hz. Ali'nin tarafında bulunanlardan bir kısmı hakemliğe icabet etmesi için onu zorlamaları neticesinde Hz. Ali hakemliğe razı olmak zorunda kalmıştır (Taberî, V, 48, İbn Sa'd, VI, 25). Ne var ki, Hz. Ali'nin ordusunda bulunan bazı insanlar da insanların hakemliğini kabul ettiği için Hz. Ali'yi kâfirlikle suçlamışlardır. Kendisine tabi olma şartını hakemlikten vaz geçmesine bağlayan bu kesim, istedikleri sonucu alamayınca Hz. Ali'den ayrılarak İslam dünyasında Hariciler olarak isimlendirilen fırkayı oluşturmuşlardır (Fığlalı, XVI, 172).

Hz. Ali'nin grubu ikna etme çabaları sonuç vermemekle birlikte tahkim olayından da sorunu çözecek bir netice çıkmamıştır. Amacı Muaviye ile savaşmak olan Hz. Ali, Haricilerin çıkarmış olduğu güvenlik sorunu yüzünden onlarla savaşmak zorunda kalmış (Fığlalı, XVI, 170) ancak savaş, onun için sonun başlangıcı olmuştur. Çünkü onun ordusunda bulunan askerlerin bir kısmı Haricilerin akrabalarıydı. Hz. Ali'nin ordusu, Haricilerle yapılan savaştan sonra onunla birlikte Muaviye'ye karşı savaşma konusunda isteksiz davranışlar sergilemişlerdi. Nitekim Hz. Ali rakibine karşı yeniden ordu toplama imkânını bulamamıştır. Hariciler, meydana gelen olayların sorumlusu olarak üç kişi görmüş ve bunların ortadan kaldırılması gerektiğini düşünmüşlerdi (Taberî, V, 144). Hz. Ali, Muaviye ve Amr b. As'a suikast düzenlenmiş ve bu girişimde sadece Hz. Ali kurtulamamıştır (Taberî, V, 148). Hz. Ali'den sonra oğlu Hasan'a biat edilmiş ancak gerek onun kişiliği gerekse de Muaviye'nin avantajlı durumda olması onu savaşmaktan vaz geçirmiş ve Muaviye lehine hilafetten feragat etmiştir (El-Makdisî, 234, Halife ibn Hayyat, 1985, 203).

1. MUHALİF GRUPLAR

Muaviye, hilafeti Hz. Ali'ye karşı vermiş olduğu mücadelenin sonunda ele geçirmiştir. Daha sonra oğlu Yezid adına halktan biat almıştır. Bunun gerekçesi ise Müslümanlar arasında halife seçimi için yeniden başlama ihtimali olan iç çatışma gösterilmiştir (İbn Kuteybe, 189). Yezid'e biat edilmesi konusunda Hicaz bölgesinden itirazın yapıldığı anlaşılmaktadır (Halife b. Hayyat, 213-214). İtirazın üç gerekçeye dayandığı söylenebilir. Hicaz bölgesinin saltanata alışık olmaması, Ashabın uygulaması olan şûranın terk edilmesi ve Yezid'in sahip olduğu kötü huylar (Apak, III, 73). Birinci itirazı değerlendirdiğimizde aslında işin iddia edildiği gibi olmadığı anlaşılacaktır. Çünkü bölgede, başta bulunan kişinin kendi oğlunu vasiyet etmesi veya başkasının bunu teklif ettiğine dair örneklere rastlamaktayız. Hz. Ömer yarasından dolayı vefat edeceği anlaşılınca oğlu Abdullah'ı kendisinden sonra halife tayin etmesini isteyenler olmuştur (İbn Esir, II, 456-460). Ayrıca Hz. Ali'nin vefatından sonra Hz. Hasan'ın halife olarak biat almış olması da unutulmamalıdır (Taberî, VI, 158). Yine Hicaz dışındaki bölgelerin saltanata alışık oldukları da bilinmektedir. Emeviler dönemine gelene kadar İslam coğrafyasının genişlemesi göz önünde bulundurulduğunda Hicaz'ın konumunun eskisi gibi olmadığı ortaya çıkmaktadır. Zaten devletin merkezi olma özelliğinin de kaybetmiş durumdaydı. Hz. Ali zamanında Kûfe (İbn Sa'd, III, 30), Muaviye zamanında ise devletin başkenti Şam olmuştur. Yeni merkezlerin sakinleri saltanat sistemine alışık oldukları için bu duruma tepki göstermemişlerdir. Kûfe'nin muhalefet gerekçesi ise daha başkadır. Şehir Hz. Ali döneminde devletin başkenti idi. Muaviye'nin devletin merkezini Şam'a taşıması Kûfe halkının arzu ettiği bir durum değildi. Daha önce başkentim nimetlerinden yararlanan söz konusu insanlar yeni durumda bundan mahrum olmuşlardır. Sıradan bir yerleşim yerine dönüşen şehir halkı eski imkânlarının birçoğundan mahrum kalmışlardır. Onların eski konumlarına gelme arzusu mücadelelerini etkileyen önemli faktörlerdendir (Apak, III, 86).

Sahabe uygulaması olan şûranın terk edilmesi konusuna gelince bunun da ciddi bir itiraz olduğu kanaatinde değiliz. Hz. Ebu Bekir'in halife seçilmesi uzun süren istişarelerin sonucundan değil anlık gelişen bir olayın neticesinde olmuştur (Sarıbyık, 2013, 173). Hz. Ömer'in halife seçilmesinde Hz. Ebu Bekir'in ashabın ileri gelenleriyle görüştüğü doğrudur, ancak o, kafasındaki kişiyi belirlemiştir. İnsanlara tercih sunmamış ve kafasındaki

kişiyi onaylatmıştır (Öz, 2016, 61). Hz. Osman'ın seçilmesine bakıldığında Hz. Ömer'in böyle bir şurayı zorunluluktan dolayı teşkil ettiği anlaşılacaktır. Çünkü o, kafasına göre bir halife adayının olmadığı kanaatindedir. Hayatta olsalardı Ebu Ubeyde b. Cerrah veya Ebu Huzeyfe'nin azatlısı Salim'i halife tayin edeceğini söylemiştir (Taberî, IV, 227, İbn Esir, II, 459). Hz. Ali'nin ise isyancılar tarafından zorla halifelğe getirildiğini de göz önünde bulundurursak aslında idealize edildiği gibi bir şura sisteminin halife seçme konusunda geçerli olmadığını söyleyebiliriz.

Belki de Hicaz bölgesinin muteber itiraz konusu Yezid'in İslam ile bağdaşmayan yaşam tarzıdır. Ancak bu konuda da Hicaz bölgesinin yalnız kaldığı söylenebilir. Mekke ve Medine'de oturan ve İslam dinini hayatın merkezine koyan insanlar ile fetihler kanalıyla Müslüman olmuş ve tatmin edilmeleri büyük oranda ekonomiye dayanan insanların hassasiyetlerinin aynı olmayacağı aşikârdır. Dolayısıyla Mekke ve Medine dışında kalan bölgelerin Yezid'in başa geçmesini daha kolay benimsemeleri anlaşılabilir bir durumdur. Muaviye döneminde olduğu gibi ekonomik refahı sağlayacak ancak dinî hassasiyeti olmayan birini kabullenmekte fazla zorlanmamışlardır. Çünkü İslam fetihleriyle Müslüman olan bölgelerin ekseriyetinin önceliği ekonomik refahın sağlanmasıydı (Öz, 2015, 64, Barthold, 2006, 42). İnsanların eleştirisi daha çok Yezid'in başa geçtikten sonra yapmış olduğu işlerde aranmalıdır.

1.1 Hz. Ali Taraftarları

Muhafif grupların ortaya çıkmasının farklı nedenleri vardır. Hz. Ali taraftarları olarak bilinen grup aslında Emevi-Haşimî çekişmesinin büyük oranda şekillendirdiği bir harekettir. Amca Haşim ve yeğen Ümeyye arasındaki fazilet yarışı zamanla siyasî bir çekişmeye sahne olmuştur (Cabirî, 2001, 102). Bu durum Hz. Peygamber'in risaleti döneminde kendisini açık bir şekilde hissettirmiştir. Hz. Peygamber'e kabile rekabetinden dolayı en fazla düşmanlık yapan kabilelerden bir tanesi Ümeyyeoğulları olmuştur (Şibli, 2005, 152). Mekke'nin fethinden sonra Müslüman olan Ümeyyeoğulları ile Haşimoğulları arasında bir müddet söz konusu çekişme hissedilmemiştir. Ancak Hz. Osman ile Hz. Ali arasındaki hilafet rekabeti eski çekişmeyi yeniden gün yüzüne çıkarmıştır (Azimli, 2013, 191). Neticede Hz. Osman halife seçilmiş, Hz. Ali'nin bu durumdan memnun olmadığı anlaşılrsa da bunu halifeye karşı muhalefet hareketine

dönüştürmemiştir. Ümeyyeoğulları, Hz. Osman döneminde bazı imkânlarla sahip olmuş (Demircan, 2014, 32) ve sonrasında da bu imkân ve prestijden yararlanmak istemişlerdir. Hz. Ali halife olunca Şam valisi Muaviye ona biat etmemiş ve ayrıca hilafet konusunda onunla mücadeleye girişmiştir (Taberî, IV, 584).

Hz. Ali'nin şehit edilmesiyle birlikte Muaviye konumunu daha da güçlendirmiştir. Hz. Ali taraftarları oğlu Hz. Hasan'a biat ettiler. Ancak o, durumun vehametini idrak ettiği için Muaviye lehine hilafetten çekilmiştir. Muaviye, Hz. Ali evladı ve taraftarlarına karşı büyük oranda ölçülü bir siyaset izlemiştir. Hz. Ali'nin çocukları da onun aleyhinde girişimlerde bulunmamışlardır (Dineverî, 2007, 277, Apak, III, 48). Muaviye döneminde Hz. Ali taraftarları için sorun teşkil eden sıkıntılar da bulunmaktaydı. Hz. Ali'ye lanet okuma işini başlatması (Varol, 90), Hucr b. Adi ve arkadaşlarının öldürtmesi (Dineverî, 2007, 276) söz konusu sıkıntılardandır. Bu olumsuzluklara rağmen onun döneminde Hz. Ali taraftarları ciddi manada bir sıkıntıyla karşılaşmamışlardır. Ancak Muaviye'nin, oğlu Yezid için biat almaya başlaması Medine'de sıkıntıların başlamasına sebep olmuştur. Muaviye sıkıntılarını gidermek adına bizzat Medine'ye gitmiştir. Ancak Hz. Hüseyin, Abdullah b. Zübeyr, Abdullah b. Ömer ve Abdullah b. Abbas biat etmek istemedikleri için Mekke'ye gitmişlerdir. Muaviye Mekke'ye giderek zorla da olsa onlardan biat almıştır (İbn Esir, III, 353-354). Bu durum Muaviye sonrası sıkıntının ilk işareti sayılmalıdır. Yezid'in başa geçmesiyle birlikte Hz. Hüseyin ona karşı harekete geçmiş, daha önce var olan ancak bir süreliğine durulan rekabet yeniden canlanmıştır. Hz. Hüseyin, Yezid'in halife olacak meziyetlere sahip olmadığı kanaatindeydi. En önemli gerekçesi ise Yezid'in İslam ile uyuşmayan davranışlarıydı. Ona göre Yezid meşru bir halife değildi (Apak, III, 85). Hz. Hüseyin'in mücadelesi büyük bir trajedi olan Kerbela Olayı ile sona ermiştir. Ancak bu olayla birlikte iki kesim arasındaki düşmanlık en üst seviyeye çıkmıştır. Ömer b. Abdülaziz dönemine kadar Hz. Ali evladı ve taraftarı maddi imkânlardan büyük oranda mahrum bırakılmışlardır. Bu olumsuz durumlar Hz. Ali taraftarlarının her fırsatta Emevi devletine karşı başkaldırmaya sebep olmuştur. Bu bilgiler ışığında Hz. Ali taraftarlarının muhalefet sebeplerinin şu başlıklar altında toplanabilir; Hz. Ali hakkındaki kötü sözler, Kerbela olayında Hz. Hüseyin ve aile fertlerinin öldürülmesi ve onları maddi haklardan yoksun bırakılması. Ayrıca Yezid döneminden başlayarak Ömer

b. Abdülaziz'e kadar gelen süreçte Ümeyyeoğularının iktidarını meşru görmemişlerdir.

1.2. Mevâli

Sözlükte Mevali “koruyucu, yardımcı, sahip, dost; âzat eden efendi; âzat edilen köle” anlamlarına gelmektedir. Mevâlî, terim anlamında ilk İslâmî fetihlerin ardından kendi istekleriyle Müslüman olan, çoğunluğunu doğuda İranlılar ve Türkler'in, Kuzey Afrika ve Endülüs'te Berberîler'in, Mısır'da Kıbtîler'in oluşturduğu gayri Arap Müslümanları ifade etmek üzere kullanılmaya başlanmıştır (Yiğit, XXIX, 425).

İslam dini bütün inananları kardeş kabul etmiş (el-Hucurat 49/10) ve üstünlüğün ancak takva ile olduğunu belirtmiştir (el-Hucurat 49/13). Hz. Peygamber ve Dört Halife döneminde Müslümanlar arasında böyle bir ayırımın olmadığı kabul edilmektedir. Ancak Emeviler döneminde Arap olmayan Müslümanlar için Mevâli ifadesi kullanılmaya başlanmıştır. Fetih hareketleri sayesinde diğer etnik unsurlardan Müslümanlığı benimseyen insanların sayısında ciddi artışlar olmuştur. Kadisiye Savaşı'ndan (15/636) sonra 4000 İran askeri İslâm'ı benimsemiş ve belli şartlar çerçevesinde Kûfe'de ikamet etmelerine izin verilmiştir (Belâzürî, 393-394). Zaman içerisinde fethedilen bölge halklarının da İslamiyet'i kabul etmesiyle Mevâlî'nin sayısında ciddi bir artış olmuş ve toplumun önemli bir kesimi hâline gelmişlerdi. İktidarda bulunan Emevî yöneticilerinin çoğu Müslümanların eşitliği ilkesini bir yana bırakarak Mevâlî ile Araplar arasında ayırım yaptığı, onlara Kur'an ve Sünnet'te yeri olmayan bazı vergiler yüklediği ve fetihlere katıldıkları halde bazı bölgelerde onları askerî maaş divanına kaydetmediği nakledilmektedir (Taberî, V, s. 559). Hatta Abdülmelik b. Mervân devrinden itibaren ihtidâ hareketleri hızlanınca cizye ve haraç gelirin azaldığını gören Haccâc, İslâm'a girenlerden kaldırılması gereken cizye vergisini Mevâlî'den almaya devam etmiş, bu uygulama Ömer b. Abdülaziz dönemine kadar sürdürülmüştür. Ayrıca sosyal hayatta Mevâli ikinci sınıf vatandaş muamelesi görmekteydi. Emeviler döneminde Mevâli Araplara denk tutulmamaktaydılar (İbn Esir, IV, 321). Bu durum Mevâlî'yi huzursuz etmiş ve Emeviler döneminde çıkan muhalif gruplara katılmasına sebep olmuştur.

1.3. Hariciler

Hariciliği ortaya çıkaran zihniyetin oluşumu Hz. Osman dönemine kadar götürülmektedir. Bu anlayışa göre Hz. Osman Kur'an, Sünnet ve ilk iki halifenin yolundan sapma göstermiştir. Yeniden bu çizgiye geri gelmesi veya görevinden ayrılması gerekmektedir (Demircan 2000, 43). Hz. Osman'ın görevi bırakmayı kabul etmemesi onun ölümüne gerekçe olarak kabule edilmiştir. Hz. Ali'ye başta biat etmeleri onun tekrar Kur'an ve Sünnet merkezli bir yönetim sergileyeceği beklentisiydi (Demircan, 2000, 44). Ancak onun da tahkime razı olması Haricilerin ayrı bir fırka olarak ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Allah'ın karar vermesi gereken bir konuda insanların hakemliğine müracaat edilmesi kabul edilecek bir durum değildir. Onlara göre Allah'ın muradı savaş neticesinde ortaya çıkacaktır. Hz. Ali hakemliği kabul etmekle bu duruma müdahale etmiştir. Dolayısıyla o, yoldan çıkmış, tevbe edip yeniden Allah'ın hükmüne razı olmalıdır. Hariciler, Hz. Ali'nin ordusuna dönmeyi yeniden savaşıma şartına bağladılar. Hz. Ali verilen bir sözün olduğunu, bu sonuçlanmadan bir şey yapamayacağını bildirince Hariciler onun ordusuna katılmayı reddetmişlerdir. Hz. Ali'nin Haricilerle savaşıması bu zihniyetin ortadan kalmasına yetmemiş tam aksine onun ölümüne sebep olan sürecin hızlanmasına sebep olmuştur. Nitekim Hariciler meydana gelen olaylardan üç kişiyi sorumlu tutmuşlardır. Hz. Ali, Muaviye ve Amr ibn As. Söz konusu kişilerin ortadan kaldırılması gerekmekteydi. Onun için yapmış oldukları suikast planından sadece Hz. Ali kurtulamamıştır. Ümeyye iktidarının başlaması onlara göre Kur'an ve Sünnete dönüş değildi. Bu durumda onların talep ettiği ilkelerin hâkim olması anlamına gelmemekteydi. Dolayısıyla Ümeyyeoğulları meşru halife değillerdir. Kur'an ve Sünnet merkezli bir yapının ortaya çıkması için onlarla mücadele etmek gerekmekteydi. Hariciler, Ömer b. Abdülaziz dönemine kadar buldukları her fırsatta yönetime karşı silahlı mücadeleye girişmekten geri durmamışlardır. Hz. Osman taraftarları olan Ümeyyeoğullarına karşı isyan etmekte herhangi bir beis görmemişlerdir (Nu'aymî, 2000, 81).

2. ÖMER B. ABDÜLAZİZ DÖNEMİ

61'de (680) Medine'de doğdu (Abid, 20, Yiğit, 53). Babası Mısır Valisi Abdülaziz b. Mervân, annesi Hz. Ömer'in torunu Ümmü Âsım'dır (Taberî, V, 566, Abid, 20). Çocukluğunun ilk yıllarını Medine'de dayılarının

yanında geçirdi. Medine’de ikamet etmesinden dolayı başta dayısı Abdullah b. Ömer olmak üzere birçok âlimden ilim öğrenme fırsatı buldu (Köse, 2010, 81). Abdülmelik’in kızı Fatıma ile evlendi ve daha sonra Medine valiliği yaptı (İbn Sa’d, VII, 325). Valilik merkezi Medine’deki ilk icraatı, şehrin on meşhur fakihıyla görüşüp meseleleri kendileriyle istişare ettikten sonra karara bağlayacağını bildirmek olmuştur (İbn Sa’d, VII, 328).

Ömer b. Abdülaziz gerek valiliği sırasında gerekse bu görevden azledilmesinden sonra halka karşı sert davranan valileri eleştirmeyi sürdürmüştür. Velîd’in kendisinden sonra ikinci veliaht olan kardeşi Süleyman’ın yerine oğlunu geçirmeye çalışması Ömer’in muhalefetiyle karşılaşmıştır. Bu durum Süleyman’ın onu danışmanları arasına almasına, oğulları ve kardeşleri bulunduğu halde kendisinden sonra halife tayin etmesinde etkili olmuştur (Yiğit, c. 34, 53). Ömer b. Abdülaziz 99 (717) yılında Süleyman’ın ölümü üzerine halife ilân edildi (İbn Esir, 4, 312). Hilafeti süresince dedesi Hz. Ömer’i örnek almaya çalışmıştır (İbn Sa’d, VII, 384). İsaabetli kararlara alabilmek için çevresindeki âlimlere danışmanın yanında, uzak bölgelerde olan âlimlerin tavsiyelerinden istifade etmek için de mektuplar yollamıştır (Yiğit, c. 34, s. 53). Ayrıca Muaviye’den başlayarak kendisine kadar gelen bütün haksızlıkları ortadan kaldırmaya gayret göstermiştir (İbn Sa’d, VII, 335).

Emevi yönetimi Ömer b. Abdülaziz’e gelene kadar üç önemli muhalif grubun oluştuğunu yukarıda izah etmeye çalıştık. Bir devlette memnun olmayanların sayısı arttıkça sorunların da aynı oranda arttığı bilinen bir gerçektir. Birlik sağlanmak için memnun olan insanların sayısının artırılması lazımdır. Bunun için de en etkili yöntem, sorunların asıl nedenlerine inerek çözmeye çalışmaktır. Bu bağlamda Emeviler döneminde oluşan her grubun muhalefet için ortak noktaları olduğu gibi farklı gerekçeleri de bulunmaktadır. Bütün grupların birleştiği nokta Ümeyyeoğulları yönetiminin meşru olmadığı düşüncesidir. Muhalefetin hareket noktası, meşru olmayan yönetime karşı Kur’an ve Sünnet etrafında birleşmek şeklinde formüle edilmiştir (Apak, 3, 27).

Ümeyyeoğullarına karşı temel problem meşruiyet olduğu hâlde Ömer b. Abdülaziz’in şahsı için böyle bir tartışmanın söz konusu olmadığı görülmektedir. Hatta o, beşinci halife olarak kabul edilmiştir. Bunun sebebinin onun yaşam tarzında aramak gerekir. İslami ilimler konusunda

kendisini yetiştirmiş ve ilmiyle amil bir şahsiyettir. Medine valiliği döneminde halkın gönlünü kazanmış, Kur'an ve Sünnet'e uygun bir yaşam biçimi sergilemiştir. Valilik görevinden alınmasına rağmen yanlış uygulamalar hakkında eleştirisini sürdürmüştür. Bu durum muhalefetin meşruiyet iddiasını Ömer b. Abdülaziz için geçersiz kılmıştır. Ümeyyeoğullarına karşı meşruiyet problemi Yezid b. Ebi Süfyan zamanında bariz bir şekilde ortaya çıkmıştır. Yukarıda değindiğimiz ve Yezid'in veliahtlığına karşı çıkışın üç gerekçesi içerisinde bize göre en makul olanı Yezid'in İslam ile bağdaşmayan davranışlarıydı. Ömer b. Abdülaziz Yezid gibi veliahtlık sistemiyle başa geçmesine rağmen meşruiyet sorunu yaşamamıştır. Bunun sebebi Ömer b. Abdülaziz'in hem valilik hem de halifelik döneminde sergilemiş olduğu yaşam biçimidir.

Ömer b. Abdülaziz yaşam tarzıyla İslam devletinin başkanı olacak vasıflara haiz olarak görülmüştür. Bundan ötürü üç muhalif grubun meşruiyet gerekçesi ortadan kalkmıştır. Ömer b. Abdülaziz ilk icraatlarından itibaren kendin seleflerinden farklı davranış biçimleri sergilemiştir (Abid, 35). Halifenin binmesi için ayrılan atlar kendisine getirildiğinde onlara binmeyi reddetmiş ve eski binitinin kendisi için yeterli olduğunu söylemiştir. Ayrıca söz konusu atları sattırması ve parasını beytülmale koydurmuştur (İbn Esir, IV, 329, İbn Sa'd, VII, 332). Hilafet sarayında Süleyman'ın ailesi oturduğu müddetçe oraya geçmeyeceğini bildirmiştir (İbn Esir, IV, 314). Hilafet öncesi hayatına dair eleştiri olmadığı gibi hilafet makamına geçtikten sonra yaşam tarzına daha da dikkat etmiştir. Daha önce giydiği elbiselerden daha ucuzlarını giymeyi tercih etmiş, olabildiğince halktan biri gibi yaşamaya çalışmıştır (İbn Sa'd, 7, 328). Hatta halktan sıradan birinden bile daha mütevâzi bir hayat yaşamıştır. Çünkü onun döneminde zekât verilecek insan bile neredeyse kalmamıştır. Öncelikle yanlışları düzeltme adına işe kendisinden başlamıştır. Gösterişli olan şeyleri beytülmale koydurmuştur (İbn Sa'd,7, 335). Daha sonra eşi Fatıma bint Abdülmelik'e: "*Benimle kalmak istiyorsan sahip olduğun malları, mücevherleri Müslümanların beytülmaline geri ver çünkü bunlar Müslümanlara aittir ve ben üçümüzün (Kendisi, hanımı ve malları) bir evde bulunmasını istemem*" demiş, o da istediği bütün malları beytülmale vermiştir (İbn Esir, IV, 314). Daha sonra Ümeyyeoğullarının haksız bir şekilde elde ettiklerine inandığı mallarını ellerinden alarak Beytülmal'e devretmiştir (İbn Esir, IV, 329-330). Göreve başladığı andan itibaren göstermiş olduğu davranış biçimi muhalif grupların

Ümeyyeoğullarına karşı takındıkları tutumu ona karşı takınmamasına vesile olmuştur. Halkın güvenini kazanan Ömer b. Abdülaziz toplumun ayrışmasına neden olan uygulamaları ortadan kaldırmak için girişimde bulunmuştur.

O, hilafete geldiğinde yaptığı ilk işlerde bir tanesi Hz. Ali'ye sövme işine son vermek olmuştur. Valilere emir göndererek bu işi sonlandırmalarını istemiş ve hutbelerde ilgi kısma ise Nahl Suresi'nin 90. Ayetinin okunmasını sağlamıştır (İbn Esir, IV, 315, İbn Sa'd, VII, 382).² Ayrıca Hz. Ali evladına maddi imkânlar sağlamış (İbn Sa'd, VII, 379) bu bağlamda Fedek arazisinin humusunu onlara vermiştir (İbn Esir, IV, 329). Uygulamaları ile kısa bir süre de olsa Hz. Ali taraftarlarının dışlanmışlık hissini ortadan kaldırmış ve onlara iyi davranmıştır. Ayrıca Hz. Ali taraftarlarının çoğunlukla bulunduğu bölgelerden biri olan Kûfe için Vali Abdulhamid'e şöyle bir mektup yazmıştır: "*Kûfe ehli, belâ, şiddet ve kötü valilerin başlattığı pis muamelelere maruz kalmışlardır. Dinin özü, adalet ve ihsandır*" (İbn Esir, IV, 327). Onun hilafet dönemine kadar Kufe ve Basra'ya şiddet kullanmaktan çekinmeyen valiler atanmıştır. Söz konusu valiler halka karşı sert davranmaktan çekinmemişlerdir. Basra ve Kûfe halkına iyi davranacak yöneticileri ataması onların takdirini kazanmıştır. Ayrıca Basra ve Kûfe halkının devletin imkânlarından mahrum bırakılması muhalefet etmelerinin önemli etkenlerindendi. Ömer b. Abdülaziz bu sorunu çözmek için de girişimde bulunmuştur. Irak bölgesinde hakkı verilmeyen o kadar kişi vardı ki, onların hakkını ödemeye hazinedeki mallar yetmemiş, Şam hazinesinden takviye mal gönderilmiştir (İbn Sa'd, VII, 336). Böylece Hz. Ali'nin evladı ve taraftarlarının mağduriyetlerini gidermiş onların muhalefetini kendi döneminde en düşük seviyeye indirmiştir.

Ömer b. Abdülaziz, diğer muhalif grup olan Haricilere karşı daha önceki dönemlerden farklı davranmıştır. Asıl adı Bistam olan Şevbez seksen kişilik bir grupla isyan etmiştir. Halife Kûfe'deki amili Abdülhamid'e mektup yazarak onlara karşı mümkün mertebe şiddet kullanmamasını fakat yine de isyanına devam edecek olursa göz açtırmamasını ve üzerine güçlü biri komutasında asker göndermesini emretmiştir. Ayrıca Ömer b. Abdülaziz, Bistam'a bir mektup yazdı. Mektubunda; "*Senin Allah ve Rasûlü için ayaklandığını duydum. Sen bu işe benden daha layık değilsin. Bana gel tartışalım. Eğer hak bizim elimizdeyse sen de diğer insanlar gibi itaat et. Eğer hak senin elindeyse o zaman senin durumunu düşünelim*" demiştir.

²"Muhakkak ki Allah, adaleti, iyiliği, akrabaya yardım etmeyi emreder, çirkin işleri, fenalık ve azgınlığı da yasaklar. O, düşünüp tutasınız diye size öğüt veriyor."

(İbn Esir, IV, 317). Bunun üzerine Bistam, Halifeye; “*Sen insaflı davrandın*” diyerek iki adamını onunla tartışmak üzere göndermiştir. Ömer b. Abdülaziz Haricilere karşı şiddet kullanmayı uygun görmemiştir (İbrahim Hasan İbrahim, 1996, 319). Yapılan tartışmalar sonunda Yezid b. Abdülmelik’in veliaht tayin edilmesi işi dışında bütün konularda gelen iki hariciyi ikna etmeyi başarmıştır (İbn Esir, IV, 317-319). Yezid konusunda da içi rahat değildi. Ancak onu kendisi tayin etmemiştir. İbn Esir, Ümeyyeoğullarının Yezid’in veliahtlıktan alınacağından korktukları için Halifeyi zehirleme yoluna gittiklerini aktarmaktadır (İbn Esir, IV, 319). Haricilerin isyanlarının gerekçesi Ümeyyeoğullarının Kur’an ve Sünnet’e uygun yaşamadıkları teziydi. Ancak Ömer b. Abdülaziz için bu gerekçeyi ileri sürememişlerdir. Yaşam tarzı Kur’an ve Sünnet’e uygundu. Ayrıca Haricilerle diyalog yolunu açık tutması onların kendilerini ifade etme imkânı bulmasına vesile olmuştur. Gerekçeleri ortadan kalkan Hariciler Ömer b. Abdülaziz döneminde isyan etmemişlerdir.

Üçüncü muhalif grup olan Mevâli’nin ana sorunları, ikinci sınıf muamelesi görmeleri, Müslüman olmalarına rağmen kendilerinden cizye alınmaya devam edilmesi ve fetih hareketlerine katılmalarına rağmen kedilerine ganimetlerden daha az pay verilmesi veya hiç verilmemesiydi. Ömer b. Abdülaziz Arap olan ve olmayan Müslümanlar arasında ayırım anlayışı kaldırmaya çalışmıştır (İbn Sa’d, 7, 366). O, Müslüman olan Mevâli’den alınan cizye vergisini derhal kaldırmıştır (İbn Sa’d, VII, 339). Bu durum Mevâli’yi memnun etmiş ayrıca farklı etnik yapıya mensup birçok kimsenin Müslüman olmasına sebep olmuştur. Daha önceki uygulamalara dayanan bir refleks ile vali, “*insanlar cizyeden kaçmak için İslâm’a giriyorlar. Onları sünnet olmakla imtihan et*” demesi üzerine o, “*Peygamber davetçi olarak gönderildi, sünnetçi olarak değil*” diye cevap vermiştir (Taberî, V, 559). Neticede Mevâli’nin hoşnutsuzluğu ortadan kaldırılmıştır. Arap ırkından olmayan diğer insanların İslâm dinine girmesi hızlanmıştı.

Ömer b. Abdülaziz’in bu icraatlarından dolayı muhalif gruplar büyük ölçüde memnun olmuş ve büyük oranda sorun çıkarmamışlardır. Bu durum devletin birliğini sağlamış ve toplumsal barışı kısa bir süre de olsa temin etmiştir.

SONUÇ

Ömer b. Abdülaziz dönemi devlette birliği sağlama adına tarihin en güzel örneklerinden birini sunmuştur. Onun dönemine kadar olan Emevi iktidarında önemli üç muhalif gruptan bahsedilebilir. Bunlar Hz. Ali taraftarları, Hariciler ve Mevâli'dir. Söz konusu grupların ortak muhalefet gerekçesi Ümeyyeoğulları iktidarının meşru olmadığı düşüncesidir. Bununla beraber her bir muhalefet grubun farklı karşı çıkma nedenleri de bulunmaktadır. Hz. Ali taraftarları hutbelerde Hz. Ali'ye kötü söz söylenmesinden dolayı ciddi manada rencide olmuşlardır. Mevâli, Müslüman olmasına rağmen ikinci sınıf muamelesi görmüş, gayrimüslimlerden alınan cizye vergisi onlardan da alınmış ayrıca savaşlara katılmalarına rağmen ganimetlerde ya pay almamışlardır ya da olması gerekenden daha az pay almışlardır. Hariciler ise kendi anlayışlarına göre Kur'an ve Sünnet'in uygulanması gerekli görmüşlerdir. Onlara göre Ümeyyeoğulları bu ilkelere göre hareket etmediği için meşru değildir.

Ömer b. Abdülaziz dönemine kadar söz konusu gruplar ile farklı şekillerde mücadele edilmiştir. Muaviye döneminde Hz. Ali evladına iyi yaklaşılırken oğlu Yezid döneminde onu oğlu Hüseyin Kerbela'da ailesiyle birlikte katledilmiştir. Muaviye sonrası dönemde Ali evladına iyi gözle bakılmamış siyasi hareket alanları kısıtlandığı gibi maddi imkânlardan da ciddi anlamda mahrum edilmişlerdir. Ömer b. Abdülaziz hilafete geldiğinde Hz. Ali'ye yapılan nahoş durumu ortadan kaldırmış, Hz. Ali evladının maddi sorunlarını gidermiştir. Ayrıca Hz. Ali'ye taraftar olan Kûfe ve Basra şehirlerinin halkına yapılan baskıyı kaldırmış, ayrıca o güne kadar mağdur edildikleri maddi imkânlardan onları yararlandırmıştır.

Haricilerin temel iddiası olan Ümeyyeoğullarının Kur'an ve Sünnet'e uymaması gerekçesi Ömer b. Abdülaziz için geçerli olmamıştır. Çünkü o, ilk baştan itibaren Ümeyyeoğullarının davranış biçimini benimsememiş ve onlardan farklı davranmıştır. Son derece dindar olan Ömer b. Abdülaziz lüks ve şatafattan uzak durmuş halktan biri gibi yaşamıştır. Ayrıca kendisinden önceki halifeler Harici hareketlerini şiddetle bastırmaya çalışmışken o, onlarla uzlaşma yolunu aramış ve fikirlerinin kendisi için geçerli olmadığına onları ikna etmiştir. Onlarla diyaloga geçmiş, şiddet kullanmadan Haricilerin kendilerini ifade etme ortamı oluşturmuştur. II. Yezid'in veliahtlığı meselesi hariç diğer konularda Haricileri ikna etmeyi başarmıştır.

Üçüncü muhalefet grubu olan Mevâli'den cizye alınmasını engellemiş ve onları Arap Müslümanlar ile aynı statüye kavuşturmuştur.

Ömer b. Abdülaziz sorunların asıl nedenlerine inerek muhalif grupların sorunlarını çözmeye çalışmıştır. Bu yöntem etkili olmuş ve onun döneminde devlette büyük oranda birlik sağlanmıştır.

KAYNAKÇA

- Abid**, A, Siyretü'l- Ömer ibn Abdülaziz, Mektebetü'l- Vehhabe.
- Apak**, A, (2014), Ana Hatlarıyla İslam Tarihi, Ensar Yayınları, İstanbul.
- Apak**, A, (2016), *Asabiyet*, İstanbul, Ensar Yayınları.
- Azimli**, M, (2013), Hz. Ömer, Ankara, Ankara Okulu Yayınları.
- Barthold**, V, V, (2006) Halife ve Sultan, Çeviren: İlyas Kamalov, İstanbul, Yeditepe Yayınları.
- Belazurî**, A, (1978), Fütûhu'l-Buldân, Tahkik, Abdullah Enis E'tteba', Ömer Enis E'tteba', Beyrut.
- Bozkurt**, Nebi, Hucr b Adiy, DİA, c.18
- Cabirî**, M, A, (2001), *Arap-İslam Siyasal Akli*, Çeviren: Vecdi Akyüz, İstanbul, Kiyabevi Yayınları.
- Demircan**, A, *Siyer*, İstanbul, Beyan Yayınları.
- Demircan**, A, (2014), Ali-Muaviye Kavgası, İstanbul, Beyan Yayınları.
- Demircan**, A, (2000), Din Siyaset İlişkisi, İstanbul, Beyan Yayınları.
- Dineverî**, E, (2007), el- Ahbar et-Tıval, Çeviren: Nusrettin Boleli, İstanbul, Hivda İletişim.
- El-Makdisî**, M, (1997), el-Bed ve't-Tarîh, Beyrut, Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye.
- Fayda**, M, (2014), *Dört Halife Dönemi*, İstanbul, Kubbealtı Yayınları.
- Fığlalı**, Ethem Ruhi, Hariciler, DİA, c.16.

- Halife İbn Hayyat**, (1987), Tarih-i Halife ibn Hayyat, Riyad, Daru't-Tayyibe.
- İbn Esir**, (1978), E, el-Kamil fit'Tarih, Tahkik. Ebi'l-Fida Abdullah Kadi, Beyrut, Daru'l-kütübi'l-'ilmiyye.
- İbn İshak**, (2012), M, Tahkik: Muhammed Hamidullah, Çeviren: M. Şafi Billik, İstanbul, Düşünce Yayınları.
- İbn Kuteybe**, (1990) E, el-İmâme ve's-Siyâse, Tahkik: Ali Şeyri, Daru'l-Edva.
- İbn Sa'd**, M, (2001), Katabü't-Tabakati'l-Kebîr, Tahkik: Ali Muhammed Ömer, Kahire, Mektebetü'l-İshancî.
- İbrahim**, H, İ, (1996), İslam Tarihi, Mısır, Mektebetü'n-Nahda.
- Köse**, M, (2010), Sosyal Siyaset Kavramı ve Ömer b. Abdülaziz, Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (75-97), Sayı: 34.
- Numânî**, Ş, M, (2005), Hz. Muhammed, Çeviren: Yusuf Karaca, İstanbul, İz Yayıncılık.
- Nu'aymî**, S, (2000), Hariciliğin Doğuşu, Din Siyaset İlişkisi, Haz: Adnan Demircan, İstanbul, Beyan Yayınları.
- ÖZ**, Ş, (2016), İslam Siyaset Geleneğinde Bir Şaz, İlahiyat Araştırma Dergisi, (57-68) Sayı 5.
- Sarıbıyık**, M, (2013), İslam Siyaset Düşüncesinde Hilafet Kurumunun Aşılmalı Sorunları Üzerine Bazı Mülâhazalar, 169-185, Şarkiyat Mecmuası, Sayı 23.
- Taberî**, E, Tahkik: Muhammed Ebu'l-Fazl İbrahim, Mısır, Darü'l-Mearif.
- Varol**, B, (2006), *Emeviler'in, Hz. Ali ve Taraftarlarına Hakaret Politikası Üzerine*, (s. 83- 107), İstem, Yıl:4, Sayı: 8.
- Yakubî**, A, (1883), Tarih'ül-Yakubî, Leiden, Matbei'l-Beril.
- Yiğit**, İsmail, Mevâli, DİA, c.29.